

УДК 801.313.26

В.В.Шур

АБ СПЕЦЫФІЦЫ БЕЛАРУСКІХ МЯНУШАК

Прырода беларускіх мянушак даследавана яшчэ недастаткова, хаця паходжанне, семантыка, словаўтварэнне, асаблівасці іх выкарыстання ў вуснай і пісьмовай мове прыцягваюць увагу многіх. Цікавасць да станаўлення і развіцця гэтых найменняў выклікана яшчэ і тым, што значная частка беларускіх, рускіх, украінскіх прозвішчаў – гэта былыя мянушкі. У беларускім мовазнаўстве гэтай праблеме прысвечаны публікацыі Г.Мезенка, У.Івашкі, Н.Новік, М.Бірылы, У.Бобрыка і аўтара артыкула [7, 3, 9, 1, 2].

Мянушка належыць да самых старажытных антрапанімічных найменняў. Неабходна адзначыць, што большая частка нашых дахрысціянскіх імёнаў уяўляла словы-мянушкі, утвораныя на базе апелятыўнай лексікі: такія словы ў той час, акрамя памінатыўна-ідэнтыфікуючай выконвалі прафілактычна-пажадальную функцыю. Яны, на думку М.Бірылы, служылі не толькі для абазначэння асобы і вылучэння яе з ліку іншых, а і павінны былі яшчэ абараняць носбіта імені ад «злых сіл», садзейнічаць, дапамагаць яму на ўсіх этапах жыцця [1, 3]. Лічыцца, што ў наш час мянушкі ўжываюцца ў асноўным у народна-дыялектнай мове, пераважна ў сялянскім асяроддзі. Наш жа матэрыял сведчыць, што сфера іх выкарыстання значна шырэйшая: яны ўласцівы ў маўленні ўсім сацыяльным групам сельнасці, а ў мове мастацкай літаратуры мянушкі – спецыфічны, стылістычны сродак для характарыстыкі персанажаў, адзін з кампанентаў для стварэння гумару, іроніі або сарказму.

Сярод лінгвістаў усталёвалася нават думка, што мянушкі набывалі папулярнасць у асноўным у тых народаў, у якіх існуючая сістэма ўласных асабовых імёнаў была запазычана ў другіх народаў, а простыя людзі не разумелі іх апелятыўнае (першаснае) значэнне, напрыклад, запазычанага грэчаскага або лацінскага імені. У сувязі з гэтым варта ўвагі думка У.Івашкі, які лічыць, што мянушкі з’яўляюцца характэрным элементам язычніцкай сістэмы імёнаў з апелятыўна значнымі асновамі. Аб гэтым, на яго думку, часткова сведчаць як ужыванне станоўчых мянушак, так і тое, што з цягам часу колькасць іх паступова змяншаецца. З другога боку, сістэма мянушак пашырана таксама ў тых народаў, дзе колькасць імёнаў, што цяпер выкарыстоўваюцца, на нейкім этапе была часткова абмежаванай. Так, для пацвярджэння гэтай думкі У.Івашка спасылкаецца на тое, што ў рускіх людзей доўгі час пасля прыняцця хрысціянства, апрача кананічнага, царкоўнага імя, амаль кожны чалавек меў яшчэ язычніцкае, якое паступова саступала месца праваслаўнаму. Так было і ў арабскіх народаў доўгі час пасля мусульманізацыі [3, 218].

Вядома, што многія сучасныя беларускія прозвішчы – гэта былыя мянушкі. Напрыклад, магнаты многім сваім прыгонным давалі мянушкі, якія нярэдка замацоўваліся за іх носьбітамі, а для наступных пакаленняў становіліся прозвішчамі (Дзям’ян: Баран, Ліс, Казёл, Камар, Абібак, Абух, Вол, Ляўшун, Лабаты, Кумсаты, Гарапашчы і інш.). Безумоўна, што ў наш час многія носьбіты такіх нярэдка немілагучных і нават абразлівых прозвішчаў нічога глыбняга з такімі найменнямі не маюць (у прозвішчах, як і ў імёнах, адсутнічае лексічнае значэнне). Напрыклад, чалавек з прозвішчам Абібак (пашыранае на Петрыкаўшчыне) можа быць вельмі рушлівым працаўніком, а з прозвішчам Маўчун – празмерна гаваркім.

Прозвішчаў, утвораных ад апелятываў, такім спосабам у беларускай анамастыцы даволі многа: як падлічана, яны складаюць каля сарака працэнтаў усіх вядомых. Дарэчы тут значыць, што беларускія прозвішчы (а на першым этапе мянушкі) тыну Граб, Жук, Воўк, Дзяркак, Баран, Струк, Груца, Крук, Ясень і інш. аказалі ўплыў на прадуктыўнасць пашырэння гэтай мадэлі ў рускім асяроддзі, пра што сведчаць сучасныя рускія прозвішчы, утвораныя ад розных апелятываў такім спосабам. Гэта адна са з’яў у сістэме ўласных назваў ус-

ходніх славян, дзе праявіўся ўплыў беларускай мовы на рускую [8, 36].

У акадэмічным зборніку «Легенды і паданні» прыводзіцца наступны цікавы для нас матэрыял: «Пан гэты (Валявецкі – В.Ш.), як кажуць, перахрысціў амаль усіх дзяцей у Тафілаўцах і надаў прозвішчы залежна ад таго, да чаго былі здольныя бацькі... Корч, Жубер (відаць, бацька быў моцны, як зубр), Ціхі, Дзіда, Рыбак, Жак, Топур, Пень, Роля, Кулік, Фурса (відаць, бацька задаваўся сабою)... Гэтыя прозвішчы і па сённяшні дзень засталіся. Застаўся таксама яшчэ адзін выразны след гэтага пана, адно ўрочышча-палестак якое называецца Вялявеччына...» [5, 401].

У зносінах паміж сабою ў сярэднявечча, як сведчаць шматлікія мемуары, хронікі, юрыдычныя дакументы, мянушкамі карысталіся нават князі, знатныя феодалы, шляхціцы. Так, у шматлікім родзе беларускіх Радзівілаў, што вылучаліся сярод князёў усёй Еўропы сваім бязмерным багаццем і раскошаю, былі сурова і грозны Ян Радзівіл па мянушцы Барадаты—пачынальнік роду нясвіжскіх Радзівілаў, Мікалай Радзівіл па мянушцы Сіротка, Міхал Казімір Радзівіл па мянушцы Рыбанька—дзяржаўны дзеяч, заснавальнік Нясвіжскай друкарні, але найбольшая колькасць неверагодных паданняў складзена пра авантурыста і дзівака, фантаста і п'яніцу Караля Станіслава Радзівіла па мянушцы Пане-Каханку. Сярод жанчын з роду Радзівілаў найбольш вядомай з'яўляецца Барбара Радзівіл па мянушцы Чорная Дама, пра якую і цяпер у ваколіцах Нясвіжа расказваюць самыя тайныя прыгоды.

У якасці мянушак выкарыстоўваюцца так званыя «вулічныя прозвішчы», якія шырока ўжываліся на Беларусі з даўніх часоў. Ды і цяпер у вёсках, асабліва тых, дзе шмат аднастайных афіцыйных прозвішчаў (а на Палессі, напрыклад, ёсць вёскі-сёлы на 600-900 і болей двароў, у якіх пераважаюць 3-4 прозвішчы), шырока карыстаюцца «вулічнымі прозвішчамі-мянушкамі», каб прасцей растлумачыць, пра каго ідзе гаворка, дзе жыве той чалавек, якога вылучаюць з ліку яго суродзічаў, землякоў. Напрыклад, у сяле Стадолічы Лельчыцкага раёна (прыкладна 500 двароў) ёсць прозвішчы Жогла, Калеснік, Шур, Маркевіч, Сукач, Крупнік, Белька і інш., паралельна з названымі шырока бытуюць і вулічныя прозвішчы-мянушкі, якімі часта называюць шматлікую радню з боку маці або бацькі таго ці іншага чалавека. У такім выпадку могуць сказаць: Іван з Цурулёў (афіцыйнае прозвішча ў шматлікім родзе Цурулёў – Жогла), Андрэй з Дзеравянак, Хведар з Гарэлоў і інш. У вёсцы ёсць таксама род Цумідоў (іх афіцыйнае прозвішча Шур), Кашламеяў (іх афіцыйнае прозвішча Стасенка), Кашоў (іх афіцыйнае прозвішча Жогла), Прадуноў (іх афіцыйнае прозвішча Сукач) і інш. У Стадолічах можна пачуць: «на той вуліцы жывуць Цурулі, Ласі, Дзеравянкі, Кашламеі, Палевікі, Каўганкі, Кашы, Невядзюкі, Прадуны і інш.». Усе пералічаныя найменні – гэта неафіцыйныя прозвішчы-мянушкі, якія замацаваліся за цэлымі групамі людзей, якія знаходзяцца ў роднасных адносінах.

У гэтым кантэксце дарэчы будзе прыгадаць размову дзяка Бацяноўскага з вучнямі Выганаўскай школы, што з трылогіі Якуба Коласа «На ростанях». Дзяк: -- Як цябе зваць? -- Міхалка. -- Прозвішча тваё пытаю, дурань! -- Мажэйка. -- Гэта які Мажэйка, што каля кузьні? -- Эге, -- адказвае вучань. -- А як цябе дражняць? Міхалка маўчыць, а з усіх куткоў, наўперад іхна, а потым мацней гучаць галасы: Латак! Латак! [4, 303].

У гісторыі ўсходнеславянскіх народаў ёсць прыклады, калі калектыўныя мянушкі замацоўваліся за паселішчамі і ператвараліся ў афіцыйныя назвы населеных пунктаў (станавіліся тапонімамі). Так, з XIII ст. у Наўгародскай зямлі ўпаміналіся горад і вобласць Бежычы, Бежапы, Бежацкі Верх (тры назвы аднаго паселішча). Даследчыкі выводзяць паходжанне гэтых назваў ад архаізаванай формы бежэ—бежанцы, уцекачы. Такія тапанімічныя назвы А.Рогалеў выявіў таксама і ў сістэме беларускіх тапонімаў (Бягі ў Барысаўскім раёне, Бягені ў Ваўкавыскім раёне). Магчыма, у аснове такіх назваў (на пачатку агульных) пакладзены калектыўныя мянушкі, якімі азначна называлі першых заснавальнікаў такіх паселенняў. А перыпетыг з уцекачамі, якія пакідалі абжытыя мясціны, гісторыя ўсходнеславянскіх народаў засведчыла мноства. Гэта маглі быць язычнікі, якія не ўспрымалі пашырэння праваスлавія, бежанцы, што ратаваліся ад вынішчэння татароў, якія часта нападлі з поўдня і

наўднёвага ўсходу (XIII - XVII ст. ст.) і інш.

Яшчэ ў дарэвалюцыйныя часы, калі некаторыя беларусы ў вышкі перыпетый лёсу выязджалі за межы нашай Радзімы, напрыклад, на тэрыторыю сучаснай Украіны, то там выхадцаў з нашай Бацькаўшчыны часам вызначалі калектыўнай мянушкай, утворанай ад назвы месца былога пражывання - Мазырчук, Мазыранін, Пінчук, Пінчуковіч, Случанін, Случак, Кобрынц, Бабруйка, а іншы раз больш шырока – Ліцвін, Ліцвінчук, Ліцвінавец (апошнія тры варыянты надзвычай частыя, напрыклад, на тэрыторыі былой Слабадскай Украіны – В.Ш.). Гэтую асаблівасць калектыўных мянушак заўважылі першымі этнографы, аналізуючы этна-сацыяльныя працэсы складвання ўсходнеславянскіх народнасцей і нацый. Між іншым і сучасныя прозвішчы, утвораныя ад такіх этніконімаў-мянушак часта сустракаюцца на даволі значнай адлегласці ад той мясцовасці, назва якой стала асновай для прозвішча. Так, прозвішчы Вальнец, Пінчук – частыя на Мазыршчыне, а Случак – на Брагіншчыне.

У навуцы пра імёны і прозвішчы засведчаны прыклады, калі некаторыя канкрэтныя гістарычныя асобы ў нашай свядомасці замацаваліся не са сваім афіцыйным прозвішчам ці імем, а з мянушкай-прозвішчам, а сапраўднае прозвішча ўвогуле можа быць невядомым. Так, многія казкі беларусаў-палешукоў фалькларыст і этнограф А.Сержпутоўскі запісаў ад разнабакова таленавітага і самабытнага казачніка Рэдкага з вёскі Вялікі Рожан. Ад Сержпутоўскага да нас дайшлі надзвычай скупыя звесткі пра гэтага разумнага, багатага на налет фантазіі, але зусім нешчыменнага чалавека, які пражыў між іншым 125 гадоў, нікуды не выязджаючы са свайго Рожана. На жаль, пакуль ні мы, ні нават даследчыкі яго багатай спадчыны не ведаем сапраўднага імя і прозвішча ўнікальнага казачніка, бо Рэдкі, як устанавіў У.Калеснік, -- гэта ўсталяваная мянушка, з якой, мабыць, ці не назаўсёды ён застанецца ў беларускай фалькларыстыцы.

У асяроддзі творчай інтэлігенцыі, ваенных, гаспадарнікаў, студэнтаў нярэдка першую асобу ў калектыве, дзяржаўнай установе ў неафіцыйных размовах-гутарках называюць таксама своеасаблівай мянушкай, замяняючы ёю афіцыйнае імя і прозвішча: Першы, Бацька, Дзед, Галава, Вярхоўны і інш. Часам такія замены гучаць нечакана арыгінальна, часам іранічна-здэкліва, выяўляючы характэрныя рысы такога кіраўніка, асобы. Вось як пра такі факт піша ў сваіх успамінах Іван Шамякін. «Пайшоў у ЦК, каб пагаварыць наконт рамана: Маркевіч сказаў, што было б даволі дазволу і тутэйшых дырэктыўных органаў. Сакратарка, дабрэйшая Алена Фёдараўна, і памочнік, здаецца, вадзілі мяне за нос: я сядзеў у Антановіча, АТК (Аляксандр Трыфанавіч Кузмін – абрэвіятура Андрэя; трэба разумець Андрэя Макаёнка – В.Ш.) званіў яму, а ў кабінце, калі я прышоў, яго не было...» [10, 188].

Мянушкі ў наш час, як і раней, маюць таксама прадстаўнікі злычынпага свету, пра які ў апошнія часы пачынаюць гаварыць адкрыта, раскрываючы такім чынам некалі засакрэчаны кодэкс так званага «зладзейскага гонару». У газеце «Звязда» ў артыкуле «Рэкеціры» паведамлялася пра страшныя справы банды вымагальнікаў, якая дзейнічала ў Мінску. «Мурашкі бягуць па целу, калі знаёміцца з чорнымі справамі «Магільшчыка», «Абдулы», «Капчонага», «Боцмана», «Гестапа», «Парцяна», «Малева»... Гэта мянушкі, пад якімі дзейнічалі рэкеціры і якія зафіксаваны ў пратаколах допыту». У артыкуле падказана і тлумачэнне некаторых мянушак: «Ярмольчык («Магільшчык») працаваў да арышту грабаром і прыбіральшчыкам тэрыторыі Чыжоўскіх могілак». «Аднак пагрозы (у адрас барменаў – В.Ш.) не дзейнічалі і, як напярэджаў «Абдула», справу перадалі больш уплывовым рэкецірам, якімі кіраваў раней не аднойчы судзімы «Філат» (В.Філагаў)».

У якасці мянушак у народна-дыялектнай мове нярэдка выступаюць афіцыйныя прозвішчы вядомых людзей-палкаводцаў, вучоных, грамадскіх дзеячоў, артыстаў, пісьменнікаў. Так, у вёсцы Сініцкае Поле Лельчыцкага раёна мянушка Мічурын атрымаў селянін, які лепш за іншых даглядаў свой сад, умеў найлепшым чынам вырошчваць разнастайную садавіну, у вёсцы Тартак Лельчыцкага раёна ёсць чалавека з мянушкай Будзённы, якую ён атрымаў за надта спецыфічныя вусы, а ў Стадолічах ведалі Бормана -- мясцовага кіраўніка за непамерна тоўсты жывот і адметную ганарліва-камандную манеру гаварыць

з падначаленымі. А вядомы беларускі фалькларыст, вучоны Арсень Ліс у апавяданні «Пільсунці» расказвае, як за адным з яго землякоў замацавалася такая мянушка, ладзеная дзядзьку Івану нейкім вясковым вастрасловам. Яна прыляпілася да гэтага сялянкіна так трывала і надзейна, што ўласнае яго прозвішча для многіх як бы і не існавала, забылася. А калі і прыгадвалася, то звычайна пры нейкай афіцыйнай нагодзе: з прыходам пошты ад гміннага начальства або квітка на аплату падаткаў. Па праўдзе кажучы, як меркаваў А. Ліс, падстаў для таго, каб імем самога кіраўніка Польскай дзяржавы, маршалка Пільсудскага называць сялянкіна, не было ніяк. Хіба можа адно, чыста знешняе. Праўда, што быў дзядзька Іван чалавекам рослым, дужым, мажным. Постаццю не схібіў [6, 13].

У мастацкіх тэкстах мянушкі нярэдка выкарыстоўваюцца як адзін са сродкаў стварэння гумару, горкай іроніі, сарказму. Так, у апавесці В. Казько «Вырагуй і памілуй нас, чорны бусел» (Мн., 1993), у якой аўтар прадаўжае творча развіваць свае папярэднія мастакоўскія даследаванні складаных праблем сучаснасці, многія падзеі і факты рэчаіснасці малююцца пісьменнікам у мроіве нейкай несапраўднасці і мастакоўскай фантазіі. А знаёмства з некаторымі персанажамі твора пачынаецца не з іх уласных імёнаў, а з гучных і нечаканых на першае ўспрыняцце мянушак, якія ў апавесці дапамагаюць падкрэсліць грацэскава-камічны ці грацэскава-іранічны падтэкст рэалій недалёкага мінулага ў нашым жыцці.

Такім чынам, прааналізаваўшы асаблівасці мянушак у беларускай мове, неабходна адзначыць, што гэта адзін з самых старажытных тыпаў антрапанімаў, якому ўласцівы разнастайныя лексіка-семантычныя і словаўтваральныя асаблівасці. Многія беларускія прозвішчы — гэта былыя мянушкі. Нягледзячы на тое, што мянушкі традыцыйна былі ўласцівы народна-дыялектнай мове, у наш час іх сфера выкарыстання не зменшылася: яны ў маўленні ўжываюцца ва ўсіх сацыяльных групах насельніцтва. А ў мове мастацкай літаратуры мянушкі — гэта не толькі сродак адпаведным чынам выдзеліць асобу ў мастацкім тэксце, ідэнтыфікаваць яе, а і своеасаблівы аўтарскі прыём, які дазваляе мастаку слова ўсебакова ахарактарызаваць персанаж, выяўляючы асаблівасці жанру, а таксама эфектыўны кампанент для стварэння гумару, іроніі або сарказму.

Літаратура

1. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. — Мн.: Навука і тэхніка, 1982. — 420 с.
2. Бобрык У. Мянушкі Тураўшчыны // Проблемы української діалектології на сучасному етапі. — Житомир, 1990 — С. 117-118.
3. Івашка У. Некаторыя актуальныя пытанні беларускай антрапанімікі // Дыялекталогія і культура беларускай мовы. — Мінск, 1991 — С. 218-221.
4. Колас Я. Збор твораў з дванаццаці томаў. Т. IX. — Мінск: Маст. літ., 1973. — 480 с.
5. Легенды і паданні. — Мінск: Навука і тэхніка, 1983. — 450 с.
6. Мезенка Г. М. Беларуская анамастыка. — Мн.: Выш. шк., 1997. — С. 65-68.
7. Міхневіч А., Гіруцкі А. Вазьмі маё слова... — Мінск: Выш. шк., 1990. — 214 с.
8. Новік І. І. Матываваныя мужчынскія мянушкі // Бел. мова: Міжвед. зб. Вып. 20. — Мінск, 1993. — С. 21-24.
9. Шамякін І. Дзе сцежкі твоя // Польшча. — 1993. — № 6. — С. 161-193.
10. Шур В. Беларускія ўласныя імёны. — Мінск: Маст. літ., 1998 — С. 47-56.

Summary

This article deals with the origin of Belarusian nicknames, the sphere of their usage in the spoken languages and in the language of fiction.